

Szerkesztői előszó

A levélírás gyakorlata

„Egész nap mást sem teszek, csak levelet írok.” (28)

„Belehalok a levélírásba.” (4069)¹

Luther egész életében fáradhatatlan levélíró volt. Általában maga róttá sorait, csak kivételesen, egészségi állapota vagy túlterheltség miatt diktálta másnak (pl. 1907). A folytonos levélírásra való panaszkodás egész életét végigkíséri (28, 490, 1437, 3849, 4069). Akármilyen szempontból nézzük is: levélírói aktivitása lényeges része írói életművének és reformatori tetteinek. „A prófétákkal például mind megvagyok, kivéve Ezékielt, ezen ülök most és a szentségről szóló sermón, ráadásul a levélírás és még egyebek” – így listázza feladatait Coburg várában (1713).

A kézbesítést küldöncök végezték, ami rendszerint komoly nehézségeket jelentett (1067, 1612). Luther általában alkalmi levélvivők segítségére szorult rá, vagy az érkezett leveleket kellett azonnal megválaszolni, hogy azt kézbesítőjüknek mindjárt átadhassa. A sietség miatt az üzenet egy részét szóban bízták a levélvivőre (1234, 1625, 1626, 3223), a leírt, ezért fennmaradt szöveg ezért sokszor csak utalásszerű, nehezen értelmezhető.

A latin és a német nyelv megválasztásával Luther a címzettekhez igazodott, előfordult, hogy művelt barátjának kivételesen azért írt németül, hogy levelét másoknak is megmutathassa (pl. 1091). Néha egy levélen belül váltogatja a nyelveket (pl. 2181, 3139), hogy egy-egy találó kifejezést, idézetet, közmondást, szójátékot vagy indulatos gorombaságot jobban érvényre juttathasson (ezeket a váltásokat kiadásunk *kurzíválással* jelzi). A fennmaradt levelek többsége mindazonáltal latin nyelvű.

A humanista levelezéstől eltérően Luther levelezőtársai nem alkottak homogén csoportot, nem kötötte össze őket ízlésük, műveltségük, stíluseszményük hasonlósága, s ez a sokféleség eredményezi a levelek hihetetlen változatosságát. A címzettek közt vannak családtagok, barátok (férfiak és nők is), szerzetesek, püspökök (köztük a pápa), polgárok és fejedelmek (köztük a császár), egykori diákok és személyesen nem ismert támogatók. A barátok közül kiemelkednek Georg Spalatin, a szász választófejedelem bizalmasa, majd evangélikus szuperintendens, továbbá a wittenbergi professzortársak

¹ Az előszóban szövegközi zárójelben álló számok a kötetben olvasható levelek sorszámai.

és munkatársak, Philipp Melanchthon, Nicolaus von Amsdorf és Justus Jonas, valamint az ágostonos szerzetestársak, Johannes Lang és Wenceslaus Link. Előttük tárta föl Luther legfontosabb gondolatait, velük tárgyalta meg soron levő feladatait.

A témák tarkaságáról főleg az a körülmény tehet, hogy sok levél a legkülönbébb élethelyzetekből érkező kérésre, kérdésre válaszol, tanácsot ad, szakvéleményt fogalmaz meg, állást foglal, biztat, vigasztal, figyelmeztet vagy akár rendre utasít. Akadnak ajánlólevelek a legkülönbébb ügyekben és közvetítések, közbenjárások elromlott emberi kapcsolatokban. A korpusz legfontosabb szövegei közé tartoznak a vigasztalások. Akár ismert, akár ismeretlen volt a címzett Luther számára, ugyanolyan közvetlen hangon, lelkipátlói érzékenységgel szólítja meg, hogy azután a Biblia gazdag kincstárából találjon számára megerősítő üzenetet.

A gyűjtemény

„Amit pedig neked írok, mindenkinek írom.” (1722)

Már Luther életében többször előfordult, hogy egyes leveleit a címzettek nyilvánosságra hozták, kinyomtatták. Ez ellen a reformátor mindig hevesen tiltakozott. Őt, aki visszatérően kívánta saját művei megsemmisülését vagy még inkább azt, hogy meg se születnek volna (2076+, 3286+),² joggal zavarta személyes hangú és egyedi helyzetekhez szóló leveleinek kiadása.³ Kivételt képeznek természetesen azok a tanító és vigasztaló levelek, melyek eleve egy közösséget szólítanak meg, melyeket maga is a nyilvánosságnak szánt, s melyek már korán nyomtatott levélgyűjtemények részeivé lettek (pl. 638, 666, 965, 3191). Más esetben a távolság vagy az időhiány készítette arra, hogy egyéni leveleit maga javasolja többek, egy szűkebb vagy tágabb kör olvasására, amit egy záradékban rendszerint meg is jegyez (pl. 1091, 1722, 3909, 4201, 4207). Ezzel is magyarázhatóak a korai másolatok, melyeket a reformátor halála után már kisebb-nagyobb levélgyűjtemények követtek (Cruciger, Röer, Aurifaber összeállításai).

Luther levelei közül messze nem az összes maradt fenn (főleg a korai évek termése meglehetősen hézagos), a hozzá intézettek sorsa még ennél is mostohább volt, ezeket ő egyáltalán nem igyekezett megőrizni, sőt továbbadta olvasásra vagy újrahasznosította papírjukat, amire néhány megjegyzése is utal (pl. 413). De a tőle származó sorokat hírneve és tekintélye növekedésével párhuzamosan a címzettek egyre nagyobb becsben tartották, s mint láttuk, továbbmásolták, kinyomtatták (akár ellenséges, kritikus céllal is, pl. 1285),

² Vö. LVM 5: 18–19.

³ WA.TR 5170. sz.

ami növelte a fennmaradás esélyeit.⁴ Több nemzedék kitartó kutatómunkája hordta össze azt a 2585 Luther-levelet, amit a modern kiadások számon tartanak. Mivel a weimari kiadás levélsorozata (WA.B) összesen 3511 szöveget vonultat fel,⁵ könnyen kiszámítható, hogy a Luthernek címzett levelekből jóval kevesebbet ismerünk, nem egészen ezer darabot.

Kötetünk magyar fordításban a reformátor levélírói termésének nem egészen 20 százalékát nyújtja, ami önmagában jelentős mennyiség, a fennmaradt korpuszhoz mérve mégis töredék. Nem kell ecsetelnünk, milyen fájdalmas döntések, milyen kompromisszumok során született meg ez a válogatás azzal a céllal, hogy egyszerre mutassa be a reformátorra való érés mozzanatait, a teológiai munka műhelyét és a mindennapok tennivalóit, a külső harcokat és a lelkiismereti küzdelmeket – történeti eseményeket dokumentálva ésának szóló üzeneteket hordozva.

Ez a válogatás tehát bizonyos értelemben az egész LVM-sorozat rövid foglatát is adja, annak a gyűjteménynek, amely külön-külön kötetekben mutatja be a reformátort, a prédikátort, a professzort, a bibliafordítót, a vigasztalót, a beszélgetőt – Luther leveleiben azonban az egyházpolitika vegyül a személyes lelkigondozással, tudományos problémák váltakoznak a napi megélhetés égető kérdéseivel, a hangnem hol tréfás, hol kétségbeesett, hol indulatos, hol higgadtan komoly. Ha valaki tehát idő hiányában egyetlen kötetben az egész Lutherre kíváncsi, életrajzra, életműre, szórakoztató történetekre egyben (hogy egy ősrégi anekdotára utaljunk), az bátran fordulhat a levelek gyűjteményéhez.

A kevésbé sietőseknek arra hívjuk fel a figyelmét, hogy a levelekben ugyan természetesen megtalálhatók a jól ismert történetek, gondolatmenetek és szállóigék is, mint a nevezetes wormszi beszéd utólagos megfogalmazása (401), a *pecca fortiter!* ('vétkezz bátran') jelszó (424) vagy a *koldusok vagyunk!* végső megállapítás (4299), de számtalan olyan meglepő személyiségvonást, gondolatot és személyes motívumot is tartalmaznak, amelyet eddig csak a Luther-kutatók tartottak számon, de sokszor ők sem tulajdonítottak ezeknek megfelelő jelentőséget.⁶ Joggal reméljük ezért, hogy az olvasó a levelekben

⁴ A fejedelmekhez, városokhoz, intézményekhez intézett leveleinek volt a legbiztonságosabb a sorsuk, ezeket az adott kancelláriákon, hivatalokban gondosan archiválták. Mind a bártfai, mind a brassói városházán őriztek egykor saját kezű Luther-leveleket. Ezek egyike sem maradt fenn ugyan, de a bártfaiak esetében egy 16. századi nyomtatvány, a brassói példány esetében pedig korai fényképfelvétel mentette meg szövegüket az utókor számára.

⁵ Ugyan a WA.B sorszámozása (a pótlásoktól eltekintve) 4211-ig tart, ez egy banális hiba eredménye, 2299 után a szerkesztők tévedésből azonnal 3000-re ugrottak.

⁶ Eric W. Gritsch például lelkiismeretesen listába szedi Luther betegségeit, de ezzel csak azt igyekszik bemutatni, milyen kevés ideje maradt a reformátornak írásra és munkára, s nem foglalkozik azzal, hogyan befolyásolták ezek a betegségek Luther hangulatát, személyiségét, világképét. GRITSCH 2006, 220–221. Alább olvashatjuk például (417), hogy Luther aranyeres panaszai, melyektől Wartburg várában hetekig szenvedett, már Wormsban elkezdődtek. Ez a körülmény az „itt állok, másként nem tehetek” szállóigének is elveszi patetikus felhangját, és ehelyett a szenvedő ember sóhajtásaként segít értelmezni azt.

egy új, ismeretlen, a megszokottól eltérő Lutherrel fog találkozni, akinek segítségével mélyebben megértheti a régit, az ismert, a megszokottat.⁷

Ugyan levélnek semmilyen szempontból nem minősülnek, mégis e kötetben kaptak helyet olyan egységdokumentumok, mint a *Marburgi cikkek* (1475+), a *Wittenbergi konkordia* (3028+) és a *Schmalkaldeni cikkek* aláíróinak névsora (3124+) – míg ezen utóbbi hitvallási iratnak magának⁸ új kiadása a Luther Kiadó külön hitvallási sorozatában lát majd napvilágot. Ezt a döntésünket néhány formai hasonlóság támasztja alá (rövid terjedelem, pontos dátum, aláírás), és az egykorú levelekhez való szoros kapcsolódásuk (levélmellékletként hagyományozódtak), valamint az a kényszer is, hogy más műfajok alá nehezen lennének besorolhatók.

Az apostoli levélstílus használata

„Kegyelem és békesség Krisztusban, mondom,
Krisztusban, nem a világban.” (1605)

Válogatásunk bemutatja, hogyan használta és alakította Luther a levélformát, a kifejezés milyen változatosságát érte el vele, s néhány levelével akaratlanul is művészi prózát, irodalmi szöveget hagyott az utókorra (pl. 1554, 2138+).

A hagyomány és az írásbeliség igényei Luther korára már szigorú szabályokat alakítottak ki a megszólításokra, üdvözlő formulákra nézve – megfelelően a társadalom hierarchikus szerkezetének. Luther ugyan alkalmazkodott ezekhez az elvárásokhoz, és tekintettel volt a címzett külső státuszára, de a titulaturát lerövidítve, átalakítva, aktualizálva hangját bizonyos szabadsággal sokszor közvetlenebbre, természetesebbre vette, melyből a köteles tiszteletadás helyett a címzett iránti őszinte érzelmei csendültek ki.

A Luther-levélkorpuszban 1522 és 1546 között találjuk az apostoli üdvözletet (Róm 1,7 par) latinul és németül, ritkán a teljes páli mondatot kiírva, gyakrabban a „kegyelem és békesség Krisztusban / az Úrban” tömörebb, összevont formában, néha csupán kezdőbetűkkel jelezve. Érdekes ellenpróbaként a Melanchthon-levélkiadást is átfutni, ott szinte csak humanista üdvözletekkel találkozunk mind a Melanchthontól származó, mind a hozzá intézett levelekben, ugyanúgy, mint Luther esetében 1522 előtt. A fordulat ugyanis az 1521-es wormszi birodalmi gyűléshez s annak következményeihez kapcsolható.

⁷ Ez az élmény Hans-Martin Barth találó megfogalmazásában: „Hogyan lehetséges, hogy valaki, aki ennyire elfogult, előítéletes és babonás volt, mégis képes volt felfedezni és szavakba öntve a szívükhöz közel hozni az evangélium ragyogó, szabadító, átütő erejű üzenetét.” *Luther* 83 (2012) 183.

⁸ KK 2: 7–47; PRÖHLE 271–307.

A humanista levél formai elemeit, a bevezető és a záró üdvözlő Luther reformátori fordulata után a biblikus nyelv és gondolkodás szellemében újradefiniálta. Az antik levél bevezető üdvözlő formulája, melyet a humanizmus az újra divatba jövő magánlevél műfaja számára átmentett, így szólt: „Üdvözlő!” (*salutem dicit* = S. D.).⁹ Eleinte Luther maga is ezt alkalmazta, de míg, mint láttuk, Melanchthon egész életében kitartott mellette, ő kezdetől fogva kísérletezett ennek az általános jókívánságnak a keresztény értelmezésével. Ez egyrészt olyan kiegészítésekkel történt, mint például késő középkori mintára: „az Úrban” (pl. 6), másrészt az előrevetett „Jézus!” invokációval (6, 7, 11 stb.). 1522-ben egy érdekes változás figyelhető meg Luther levélstílusában: a „Jézus!” felirat a ránk hagyományozott levelekben – már korábban fel-felbukkanó szünetek után – egyszerűen eltűnik. Luther utoljára 1522 decemberében, 1523 januárjában használja.¹⁰ Ezzel egyidejű, még jelentősebb változás az, hogy az ilyen módon krisztianizált „Üdvözlő!” jókívánságról Luther átmeneti ingadozások után 1522 tavaszán áttér a páli üdvözlő kizárólagos alkalmazására: „kegyelem és békeesség”. A Georg Spalatinnak szóló levél üdvözlője, „kegyelem és békeesség Krisztusban”, még kísérletezésnek tekinthető ugyan,¹¹ de már egészen másként kell értékelnünk a gyors egymásutánban Bölcs Frigyeshez intézett két levelét, melyekben Luther közli megmásíthatatlan döntését, hogy elhagyja Wartburg várát, azaz a választófejedelem oltalmát. Az első, még Wartburgból kelt levél még szabad fogalmazásban, a bizonytalanlankodók iróniájával citálja Pált: „Kegyelem és szerencsekívánság Istentől, az Atyától az új erekléhez” (454), de a második, útközben fogalmazott híradás már a teljes, pontos páli idézetet hozza a kötelező udvariassági elem előtt: „Kegyelem és békeesség Istentől, a mi Atyánktól és a mi Urunk Jézus Krisztustól az én legalázatosabb szolgálattal.” (455) És szinte szóról szóra ezt ismétli meg Luther első Wittenbergből keltezett levele.¹²

Az apostoli üdvözlőnek ehhez a hirtelen áttöréséhez a következő adatokat kell még hozzákapcsolnunk:

1. A kérdéses bibliai idézet már korábban is felbukkan Luthernél, de igen ritkán. 1516. április 8-án a klasszikus formában: „kegyelem és békeesség neked Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól” (11), majd pár héttel később Johannes Langhoz szólva a péteri változatban (1Pt 1,2): *gratia et pax tibi multiplicetur*.¹³ Hosszú szünet után pedig ismét egy rendkívül jeles alkalommal folyamodik ehhez a formulához, a wormszi birodalmi gyűlés után a visszaúton, a birodalmi átok árnyékában V. Károlynak indokolja vele a rendek előtt tanúsított makacsságát: „Kegyelem és békeesség teljes aláztatossággal

⁹ Erasmus: *De conscribendis epistolis* (1522). In: ERASMUS 8: 128–150 (De salutatione). Vö. JUNGHANS 1985, 220–235; EBELING 1997a, 431–435.

¹⁰ WA.B 2: 632; 3: 4 (557. és 567. sz.; 1522. december 19., 1523. január 3.).

¹¹ WA.B 2: 445 (453. sz.; 1522. január 22.).

¹² WA.B 2: 459 (456. sz.; 1522. március 7.).

¹³ WA.B 1: 41 (15. sz.; 1516. május 29.).

a mi Urunk, a Jézus Krisztus által.” (401) A Spenlein-levél az 1516-os évben a Római levél intenzív tanulmányozásával magyarázható, a páli teológia a levél tartalmát is döntően meghatározza. A császárhoz intézett levélben viszont a Worms utáni helyzet hallatlan feszültsége, kiélezettsége tükröződik, a császári tekintéllyel szemben Luther az apostoli üdvözléssel merít erőt, mintegy apostoli tekintéllyel próbál fellépni, ez a híres wormszi nyilatkozat megismétléséből („feltéve, hogy engem a Szentírással vagy egyéb világos bizonyítékkal meggyőznek”) és a Galata levél legradikálisabb kijelentéseinek (Gal 1,8–9) idézéséből is nyilvánvaló. Ezekhez a megfigyelésekhez jól illik, hogy Luther egy szűk évvel később a Wartburg várából való távozását, azaz a tartományurának járó kötelező és megérdemelt engedelmesség felrúgását is ugyanez alá a szuverén páli mottó alá helyezi (455).

2. Meg kell jegyezni, hogy az apostoli üdvözlés Luther leveleiben bizonyos fokozatossággal válik általános bevezető formulává. A választófejedelemnek szóló, 1522. február 24. és március 12. között fogalmazott négy levélben szinte programként jelenik meg, még ha változó megfogalmazásban is, először „kegyelem és szerencsekívánat”, aztán háromszor egymás után, majd március 28-án újra: „kegyelem és békesség”, később viszont „kegyelem és békesség Istentől”, mely végül egy év elteltével így állandósul: „kegyelem és békesség Krisztusban”.¹⁴ A Bölcs Friggyessel folytatott levelezésen túllépve megállapítható, hogy az apostoli üdvözlés először kizárólag német nyelvű levelekben tűnik fel, míg az ezekkel egyidejű latin nyelvűekben továbbra is a korábbi üdvözlő formula szerepel.

3. Az apostoli üdvözlés első alkalmazása latin levelekben 1522 áprilisában bukkan fel (Gabriel Zwillinghez).¹⁵ Legintenzívebb levelezésében, Spalatinnal szemben Luther 1522. május 15-én használja utoljára a tradicionális *salutem!* köszöntést (490) – miután már őt is köszöntötte pár nappal korábban Pál szavaival¹⁶ –, az apostoli üdvözlés ettől kezdve Luther latin levelezésében is (kevés kivétellel¹⁷) általánossá válik. Az a körülmény, hogy a folyamat – mint láttuk – egyértelműen a német nyelvű, főleg a világi felsőbbségnek szóló levelekből indult, azzal magyarázható, hogy míg a hagyományos latin üdvözlés keresztény szellemű kiegészítése szemlátomást kielégítette Luther igényét széles körben alkalmazható, teológiai üzenetet hordozó, egyénien megformált bevezető üdvözlés használatára, addig a német kancelláriai stílus hasonló szerepű bevezető formuláinak ilyen átértelmezése kilátástalannak tűnhetett számára. Néhány hónap leforgása alatt viszont a fohászszerűen használt apostoli üdvözlés a Luther-levelek védjegyévé lett, mely másokat is a példa utánzására indított.¹⁸

¹⁴ WA.B 2: 454–457. 468. és 485. sz. (1522. május 8.); 3: 67 (611. sz.; 1523. május 3.).

¹⁵ WA.B 2: 506 (478. sz.; 1522. április 17.): „gratia et misericordia et pax a Deo patre nostro et domino Ihesu Christo amen”; uo. 523 (487. sz.; 1522. május 8.): „gratiam et pacem in Christo”.

¹⁶ WA.B 2: 526 (489. sz.): „gratia et pax in domino”.

¹⁷ WA.B 2: 504–505. sz.; 3: 662. és 700. sz.

¹⁸ Először Hartmut von Kronberg Lutherhez: WA.B 2: 497 (475. sz.; 1522. április 14.): „den friden vnnd sterck von gott vnnserm heylmacher”.

1522-től kezdve a lutheri bevezető formula viszonylag egységes és stabil: latinul vagy németül, alacsony vagy magas társadalmi állású személyekhez szólva, lényegében kötött fordulatként hangzik, még ha olykor a helyzet vagy a hangulat módosítja is a megfogalmazást, de Luther nyelvi érzékenységének és kifejező erejének ismeretében ezt nem is várhatjuk másként. A bibliai idézet kiszorította a hagyományos latin és német bevezető üdvözléseket. Ha a vizsgálatba egyéb formai elemeket is bevonunk, mint például a megszólítás titulaturája, jelzői és értelmezői, a kép persze jóval színesebb és változatosabb lesz, nemcsak a címzettek széles társadalmi köre folytán, hanem a személyes kötődések és teológiai értékelések kreatív nyelvi kifejezésének köszönhetően is (ezek feldolgozásában Matthieu Arnold már megtette az első lépéseket¹⁹). Le kell azonban szögezni, hogy az apostoli üdvözlés – szemben a humanista és a késő középkori levélformulákkal – minden keresztényhez egyaránt szól, mindenkit megillet, mindenkit közös nevezőre hoz. Matthieu Arnold mint látványos kivételt említi Luther egyetlen nem keresztény levelezőtársát, a zsidó Josel von Rosheimet, akivel szemben nem csendül föl az apostoli üdvözlés (3157).²⁰

Az V. Károly császárral szemben történt újabb történelmi jelentőségű erőpróba, az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés idején folyt levelezés további konkrét fogódzókat szolgáltat számunkra az apostoli mondat mint bevezető üdvözlés teljes tartalmának pontosabb megértéséhez. Melanchthonhoz címezve olvashatjuk ezt az explicit kiegészítést: „Kegyelem és békesség Krisztusban, mondom, Krisztusban, és nem a világban” (1605),²¹ vagy az ugyanúgy polemikusnak értendő jelzőt: *gratiam et pacem Christi veram*.²² A fentiekkel egyidejűleg Justus Jonasnak írja Luther Augsburgba hasonló retorikus szembeállítással, hogy Krisztus, hál’ Isten, nem a császár, hanem az Atyaisten jobbján ül, különben már rég elvesztek volna.²³

Azért foglalkoztam ilyen aprólékosan ennek a stílusjegynek a genezisével, hogy nyilvánvaló legyen egyrészt a világi hatalmakkal szemben kicsengő polemikus felhangja, másrészt a benne rejlő apostoli igény és páli szerep (lásd ehhez a fenti Galata-idézetet!).²⁴ A fejedelmekkel szembeni polémia érzetét tovább fokozza, hogy Luther többnyire mellőzi, lerövidíti vagy a saját szája íze szerint fogalmazza át a leveleiben megszólított hatalmasságok teljes protokolláris titulaturáját.²⁵ Az apostoli tekintély igénybevételére is

¹⁹ ARNOLD 1992a.

²⁰ ARNOLD 1992a, 560.

²¹ Vö. EBELING 1997a, 455; ARNOLD 2003, 27–28. A „nem a világban” polemikus pontosítás később is előfordul: WA.B 9: 304–305 (3567. sz.).

²² WA.B 5: 470 (1642. sz.; 1530. július 13.); vö. továbbá uo. 548 (1685. sz.; 1530. augusztus 15.): „*gratiam et pacem in Christo, domino etiam hostium suorum*”.

²³ WA.B 5: 458 (1635. sz.; 1530. július 9.).

²⁴ ARNOLD 1992b.

²⁵ ARNOLD 1992a, 553–554.

utal néhány elszórt adat: azzal párhuzamosan, hogy a reformátori levelezésben feltűnik (főleg megszólításban és címzésben) a püspöki cím használata,²⁶ mind Luthernek, mind Zwinglinek, mind Speratusnak kijár olykor az „apostol” megszólítás.²⁷

Jóllehet ez a gondolatmenet a magánlevél műfajával foglalkozik, nem hagyhatók figyelmen kívül azok a sokszor levélformában fogalmazott vagy levélszerű ajánlásokkal ellátott nyomtatott Luther-művek sem, melyek éppen a vizsgált időszakban (1520–1523) az apostoli üdvözlét védjegye alatt jelentek meg. Ezek közül a legfontosabb *A német nemzet keresztény nemességéhez* (303) és a *Grund und Ursach aller Artikel*.²⁸ Az előbbi reformirat (amely a német bibliafordítás mellett a kor legnagyobb példányszámban megjelent nyomtatványa lett) egy Nicolaus von Amsdorfhoz, Luther professzortársához intézett, az apostoli üdvözléssel bevezetett ajánlás után közvetlenül szólítja meg a császárt és a rendeket újfent az apostoli üdvözlét alkalomhoz illő parafrázisával: „kegyelem és erő Istentől”. Az utóbbi, 1521-ben megjelent mű jelentőségét az adja, hogy Luther ebben fejtette ki először népnyelven, minden igaz keresztényhez címezve az egyházi élet sok részletkérdését érintő téziseit.

Az a körülmény, hogy az apostoli üdvözléssel bevezetett nyomtatványok időben megelőzik az apostoli üdvözlétnek a levelekben történő elterjedését, arra indít, hogy járjunk utána, követhetett-e ebben Luther valamilyen konkrét mintát. Az ősnymtatványok összkatalógusának (GW) incipitmutatóját megvizsgálva érdekes felfedezést tehetünk. Az apostoli üdvözlét itt kizárólag egyetlen szerzőnél fordul elő, Jean Charlier de Gerson francia teológusnál, a párizsi egyetem egykori kancellárjánál, de neki mindjárt öt műve elején.²⁹ Ezen nincs mit csodálkozni, mert Gerson nemcsak zsinati teológusként hagyott maga után nyomot, hanem személye és emléke körül egy laikus, biblicista mozgalom is szerveződött. Luther is elsősorban lelkigondozóként értékelte. Ha végigolvassuk róla tett nyilatkozatait,³⁰ megerősödik bennünk a meggyőződés, hogy ő szolgálhatott a wittenbergi reformátor számára mintaként az apostoli üdvözlét divatjának elterjesztésében.

Valószínűleg a Luther-nyomtatványok is hozzájárultak ahhoz, hogy a stílis újítás meglepő gyorsasággal terjedt el a reformáció táborában, az úgynevezett evangéliumi mozgalomban. A hagyományozott levélkorpuszok tanúsága szerint nagyjából egy éven belül ugyanezt az üdvözlő formulát kezdte használni Zwingli, Osiander, Jonas, Bucer,

²⁶ WRIEDT 1990. Az *evangelista*, *propheta* megszólítások ugyanakkor csak a „prédikátor” titulust igyekeznek választékosan helyettesíteni.

²⁷ Az összegyűjtött adatok: CSEPREGI 2013, Függelék, 2. táblázat.

²⁸ 1521-ben: WA 7: 309–457. Az itt olvasható üdvözlét problémájához vö. HAMM 2004, 127.

²⁹ Epistola ad fratrem Bartholomaeum GW 10713–10714; Epistola ad patrem Osvaldum GW 10714; Epistola ad Michaellem Martinum GW 10713–10714, 10718; Epistola ad Guillelmum Mirandum GW 10713–10714, 10718; Forma absolutionis sacramentalis GW 10713, 10730–10732, 10808, 10818–10819.

³⁰ WA.TR 104., 141., 312., 645., 977., 979., 1263., 1288., 1340., 1346., 1351., 1492., 2266., 2451., 2457., 2544., 3118., 3654., 4066., 5523., 5711., 5743., 6017., 6760. sz. Vö. HAMM 2011, 407.

Capito, Müntzer, Oecolampadius, Bullinger, majd kicsit később világiak is, fejedelmek és polgárok. Az egyetlen feltűnő kivétel a már említett Melanchthon.³¹

Jó okunk (és néhány szórványos adatunk) van feltételezni, hogy a kortársak pontosan értették ennek a formulának az üzenetét. Melanchthon, aki a nagy stílusváltás előtt elvétele maga is élt ezzel a páli idézettel,³² valószínűleg éppen ezért, az apostoli igény és tekintély implikációja miatt vonakodott alkalmazkodni az új divathoz. Annak ellenére, hogy a vizsgált fordulat rövid időn belül ismertetőjellé, védjeggyé lett, megkülönböztette a táborokat. Használata a reformátori oldalon általánossá vált, míg a régi hit hívei kerülték, mint ördög a tömjénfüstöt.

Az apostoli üdvözet magánlevélben való alkalmazásának alapvetően tehát két funkcióját különböztethetjük meg:

1. az isteni igazság képviselésében megszólalni a gyülekezet vagy a világi felsőbbség előtt, ezt a szerepet veszik fel 1526-tól kezdve egyes fejedelmek is;
2. elvbarátok egymás közötti megszólítása a mozgalmi zsargonban, ebben a formában rokonok között vagy humanista levelezésben is előfordul.

Mivel az apostoli üdvözet már az Újszövetségben is több változatban olvasható, a reformátori levelezésben pedig aktualizáló, bővített, egyszerűsített, rövidített és utalás-szerű formája is kialakult, ideje volna definiálni, melyek a formula kötelező elemei, hol húzható meg a határ az apostoli és a nem apostoli bevezető üdvözetek között. Luther 1531-es Galata-előadásában (amely 1535-ben jelent meg nyomtatásban) Gal 1,3-at értelmezve – saját levélírói gyakorlatával összhangban – három elemre helyezi a hangsúlyt: a kegyelemre, a békére s mindkettő isteni eredetére.³³

Ezek szerint bármelyik apostoli levél üdvözlő formulájának pontos idézésén kívül ugyancsak az apostoli üdvözet alkalmazásának kell tekintenünk az Istentől eredeztetett (*a Deo, Domino, Christo, in Deo, Domino Christo, Gott gebe stb.*)³⁴ *gratia* (*Gnade, Gunst*) és *pax* (*Friede, Glück*) jókívánságok összekapcsolását, illetve az ezekre történő egyértelmű rövidített utalást: *gratiam et pacem etc., G & P, GuF*.

Luthernél a három elemet rögzítő pontosító megkülönböztetésre (kegyelem, béke, Istentől) azért van szükség, mert a reformációnak a közvetlen inspirációt hangsúlyozó spiritualista szárnya (pl. Andreas Karlstadt) feltűnően hajlott ennek a kötött, kanonikus szövegnek a fellazítására, kreatív átfogalmazására, míg a reformáció fősodra jobbra kitért az apostoli levelek gyakorlatához közelebb álló megfogalmazások mellett.

³¹ A levélíró Melanchthon kivételes (Lutherétől és Bullingerétől feltűnően eltérő) magatartását az apostoli üdvözet mint ima szempontjából próbálja értelmezni: JUNG 1998, 110–111.

³² MBW 154. és 192. sz.

³³ WA 40/I: 72.

³⁴ A két isteni személy megkülönböztetéséhez az apostoli üdvözetben vö. EBELING 1989, 3: 552.

Kérdéses viszont, hogy a *salus* (*Heil*) főnévvel előforduló átmeneti kísérletezgetések, melyekben az 1522 előtti *salutem dicit* bevezető üdvözlések emléke fedezhető föl („üdvösség és béke”, „kegyelem és üdvösség”),³⁵ kielégíthetik-e ezt a definíciót. A korszak levelezését áttekintve erre nemmel válaszolhatunk. A reformátorok által használt apostoli üdvözléssel egy időben a királyi leiratokban általánosan használatos ugyanis a *salutem et gratiam*, a szerzetesi levelezésben pedig előfordul a *salutem et pacem*. Elképzelhető ugyan, hogy ezek valamiképpen párhuzamai a lutheri újításnak, de az is biztos, hogy a Bibliából vett formula tudatosan konkurál, rivalizál ezekkel.³⁶

Luther újítása: a német levelek teológiai üzenetet hordozó záróformulája

„Ezzel Istennek ajánlva! Szeretnénk hamar elszabadulni és hazajönni, ha Isten is akarná, ámen!” (4203)

A reformatori levelek záróformuláját vizsgálva ugyancsak találkozunk állandósult fordulatokkal, bár jóval nagyobb változatosságban, mint a bevezető üdvözlés esetében. Ezek kialakulásának kronológiájára, körülményeire itt is figyelmet kell fordítanunk, s a latin–német nyelvi különbségek ismét fontos szerepet játszanak.³⁷

Luther leveleit kezdetben kizárólag latinul írta, s német nyelvű leveleinek aránya később is eltörpült a latinoké mellett (mindez jellemzően olyan korban történt, amelyben több területen került előtérbe a népnyelv használata, s a latin elsősorban már csak az egyházi és a humanista tudóslevelezések nyelve maradt, míg a magán- és a politikai korrespondencia döntően németül folyt). Luther első német levele 1517-ből maradt fenn (51), s 1520-ig kizárólag fejedelmekhez fordult németül,³⁸ levelezésében csak 1520 végétől

³⁵ WA.B 2: 466., 477., 482., 486., 491., 493. sz. (1522 márciusa–májusa); LVM 7: 491. sz.

³⁶ Egy hazai ferences formuláskönyv áttanulmányozása izgalmas következtetésekhez vezet. Itt felbukkan ugyanis a *salutem et pacem* köszöntés, először feltehetően 1533-ban, majd a kódexben előrehaladva egyre gyakrabban és egyre kötöttebb formában, míg – 1535 táján – már minden olyan szöveget ez vezet be, mely tartalmaz egyáltalán üdvözlést. Vagyis megállapíthatjuk, hogy időrendi okokból ez nem szolgálhatott mintául a *gratiam et pacem* alkalmazása számára, de megfordítva igen, feltételezhető, hogy a Luthertől származó kötött forma elterjedése hívta életre az azzal párhuzamos szerkezetű, de egyidejűleg azzal vitatkozó ferences üdvözlést.

³⁷ EBELING 1997a, 435–440.

³⁸ WA.B 1: 51., 128., 130., 136., 150., 155., 160., 168., 173., 177., 201., 208., 210. sz.; 2: 347. sz. (1517. november 6. – 1520. október 30.).

kezdve tűnnek fel az első polgári címzettek, az ezekből az évekből fennmaradt német levelek többnyire német nyomtatványok ajánlásaiként hagyományozódtak (pl. 344).

A latin levelekben a hagyományos *vale!* az általános záró üdvözet,³⁹ bár ezt Luther – mint a bevezető üdvözetnél is láttuk – kezdettől fogva keresztény szellemű kiegészítésekkel igyekszik átértelmezni: *in Domino / in Christo / et ora pro me* (pl. 6, 7, 11). Ezeket a kiegészítéseket mégsem gyúrja egységesen használt egyenformulává, hanem köréjük mint középpont köré rendez további alkalmi közléseket, jókívánságokat vagy fohászkodásokat. A fejedelmekhez intézett első német levelek záró formulája ezzel szemben egy ilyen jókívánság: Isten „őrizze meg épségben fejedelmi Kegyelmességedet a mi javunkra és azután fejedelmi Kegyelmességed lelkét az üdvösségre, ámen!” (51) Az apostoli üdvözet beépítésével egyidejűleg viszont egy új kötött formula alakul ki a német levelek végén: *hiemit gott befohlen* („Istennek ajánlva”). Fokozatosan ez válik általánossá (bár nem kizárólagossá) minden rendű és rangú címzettel szemben, még a tartományúrral szemben is, míg a latin levelekben érintetlenül marad az addig is használt, krisztianizált *vale*.

Az új idióma első előfordulása után nyomozva ismét a wormsí birodalmi gyűlés körüli fél esztendő kell tüzetesen szemügyre vennünk. Ezekben a hónapokban alakul ki ugyanis különféle megfogalmazási próbálkozásokból ez a tömör és véglegesnek minősülő változat. A német kancelláriai stílusban az alacsonyabb rangú levélíró búcsúzóul a magasabb rangú címzett kegyelmébe ajánlotta magát, míg azonos rangú levelezők között fordulhatott elő önmaguknak és egymásnak Isten oltalmába való ajánlása. A *keresztény ember szabadságáról* című irat 1520 őszén keletkezett német ajánlása a politikai levelezés ilyen bevett fordulatát programszerűen átalakítva így zárul (344): „ezzel magamat, Önt és mindnyájunkat az Isten kegyelmébe ajánlom” (*befill mich hie mit euch und allsamt gottlichen gnaden*), majd mintegy egy hónappal később Lazarus Spenglerhez egész hasonlóan (353): „ezzel magamat, Önt Istennek ajánlom” (*hiemit befehl ich mich euch fur gott*). A wormsí birodalmi gyűlésről távoztában Lucas Cranachnak szóló búcsúlevelét már így zárja Luther (400): „ezennel mindnyájatokat Istennek ajánllak” (*hiemit allesamt gott befohlen*). A Wartburg várából küldött első három nyomtatott ajánlás pedig egységesen a klasszikussá váló megfogalmazást hozza: *hiemit gott befohlen*.⁴⁰ A három szóra való tömörítés egyértelműen Luther nyelvi újítása, s az is, hogy ezt a záró üdvözetet merész demokratizálással kiterjeszti a nála alacsonyabb és magasabb társadalmi állású címzettekre egyaránt.

Ez a levezetés talán meggyőző volna, ha nem találkoznánk már Franz von Sickingen 1520. november 3-i levelében a vizsgált formulával: „ezzel Istennek ajánlva, aki akarata

³⁹ Erasmus: *De conscribendis epistolis* (1522). In: ERASMUS 8: 156–158 (*Quomodo dicendum Vale*). Vö. JUNGHANS 1985, 220–235.

⁴⁰ WA.B 2: 414., 416., 432. sz. (1521. június 1. – szeptember 17.) = WA 8: 140, 214, 343.

szerint rendezze el az Ön dolgait” (*hiemit gott befohlen, der euer sachen nach seinem willen ordene*).⁴¹ Vajon Sickingen is már mint idiómát írta volna le a fenti kifejezést? Bármilyen ismerősen csengenek is évszázadokkal később fülünkben e szavak, nem téveszthetjük szem elől a nyilvánvaló ténytet, hogy Luther – mint előbb láttuk – csak hosszas kísérletezés után jutott el ehhez a frappáns zárlathoz. Elképzelhető, hogy Luther Sickingennek 1520 nyarán küldött, ám elveszett két levelében⁴² egyszer már leírta ezt a fordulatot, s a címzett onnan merítette akár öntudatlanul, akár tudatos imitációként.

Hogy világosan lássuk, milyen üzenetet, intenciót hordoznak záró üdvözlétként a *hiemit gott befohlen* szavak, vizsgáljuk meg, milyen alternatívájuk fordul elő.

A 36. zsoltár magyarázatának Wartburgban fogalmazott ajánlása ugyan így zárul: *hie mit gott befohlen*, a magyarázat maga viszont ezzel az apostoli levelekből kölcsönzött áldással ér véget: „Isten kegyelme legyen veletek” (*gottis gnade sey mit euch*).⁴³ Ez utóbbi jókívánsággal a levél végén is találkozunk: *gottes gunst sey mit euch amen*,⁴⁴ nem sokkal később már latinul is: *gratia tecum amen*,⁴⁵ illetve a kettő kombinációjával: „ezzel Isten kegyelmébe ajánlva” (*hie mit gottis gnaden befohlen*).⁴⁶ Ettől kezdve mind németül, mind latinul előfordul ez a záró üdvözlés, bár ritkábban, mint a *hiemit gott befohlen*. Ha van fülünk arra a polemikus felhangra mindkét üdvözlés kíséretében, melyeket Luther a wormsí birodalmi gyűlés kiélezett politikai környezetében kezdett német levelei zárásaként alkalmazni, míg idiómává nem lettek, akkor inkább érdesnek, provokatívnak halljuk őket, mint nyájas udvariaskodásnak. A politikai levelezés etikettje szerint ugyanis az alacsonyabb státuszú levélíró a címzett kegyelmébe ajánlhatta magát, itt viszont egyedül Isten kegyelme játszik szerepet. A két hatalom, a kétféle kegyelem szembenállását, esetleges konfliktusát világosan megnevezi Luthernek közvetlenül wormsí útja előtt János Frigyes szász herceghez intézett levele: „ezzel magam fejedelmi kegyelmedbe ajánlom, aki Isten kegyelmébe legyen ajánlva”.⁴⁷ Ugyancsak tudatos polemizálásra utal Luther gondolatmenete, amikor Bölcs Frigyesnek és Spalatinnak kifejti, miért vonakodik megadni a császárnak (személyes ellenségének) protokollárisan kijáró „legkegyelmesebb” (*allernädigster, clementissime*) megszólítást.⁴⁸

Ugyanerre a szándékra mutató további jel, hogy Luther egyszer arra vetemedik: a kancelláriai stílus által György szász herceg számára megkövetelt megszólítást: EFG (*euer*

⁴¹ WA.B 2: 208 (349. sz.).

⁴² Vö. WA.B 2: 306. és 333. sz. (Spalatinhoz 1520. június 29. és 1520. augusztus 31.) jegyzeteit.

⁴³ WA 8: 214, 240.

⁴⁴ WA.B 2: 484 (466. sz.; 1522. március 26.) = WA 10/II: 60.

⁴⁵ WA.B 2: 506 (478. sz.; 1522. április 17.).

⁴⁶ WA.B 2: 505 (477. sz.; 1522. április 17.).

⁴⁷ WA.B 2: 295 (393. sz.; 1521. március 31.): „hie mit befill ich mich EFG, welch gott laß seinen gnaden bevolhen sein amen.” Vö. uo. 554. és 565. sz. (1522. december 12. – 1523. január 1.).

⁴⁸ WA.B 2: 457–458. sz. (1522. március 12–13.).

fürstliche Gnade), „fejedelmi kegyelmesség” az ellentétébe fordítja: EFV (*euer fürstliche Ungnade*), „fejedelmi kegyetlenség”, és hogy a címzett szeme nehegy átugorjon a levélben tizenkétszer előforduló szokatlan rövidítésen, a záró mondatokban expressis verbis fogalmazódik meg a polémia: Jézus Krisztus „nyissa föl fejedelmi Kegyetlenséged szemét és szívét, s formáljon fejedelmi Kegyetlenségedből magának egy engedelmes, nekem pedig egy kegyelmes, jószágos fejedelmet”. Ezt a provokációt tetézi végül Luthernek a fejedelmi titulátúrát elorzó aláírása: „Martinus Luther, Isten kegyelméből Wittenberg prédikátora” (567). Hasonlóan kihívó, az udvari etikettet sértő mondattal búcsúzik Luther VIII. Henrik angol király ellen kiadott vitairatában 1522-ben: „Nem számít főbenjáró bűnnek, hogy megvetek és megsértek egy földi királyt, ha ő nem átallja a mennyek királyát írásban káromolni és a hazugság mérgével besározni.”⁴⁹

Mint a fenti példák mutatják, a wormszi gyűlés évében Luther különösen érzékeny-nyé vált azokra a kérdésekre, hogy kinek az oltalmába ajánlhatja, védelmére bízhatja magát, és hogy a „kegyelem”, a „kegy” mint teológiai pregnáns, lefoglalt, rendkívül terhelt fogalmak alkalmasak-e egyáltalán személyes viszonyok, politikai függőségek megjelenítésére. A *hiemit Gott befohlen* idioma valószínűleg ebben a történeti, lélektani kontextusban nyeri el eredeti jelentését.

A válogatás szempontjai

*„Azt is tudjátok, mi történt velem,
hogy az én fruskámnak a copfjába fontak.” (894)*

Válogatásunkban kiemelt szerep jut azoknak az időszakoknak, amikor Luther tartósan távol volt otthonról és barátaitól, így a wartburgi (1521 májusa – 1522 februárja) és a coburgi hónapoknak (1530 áprilisa–októbere), az előbbi a wormszi birodalmi gyűlés utáni évre, az utóbbi az augsburgi gyűlés idejére esik. Luther ekkor viszonylagos elszigeteltsége miatt leginkább levélben kommunikált, gondolkodott, és a levelek témáit meghatározó sorsdöntő kérdéseknek, valamint a rendkívül jelentős birodalmi gyűlések hatásának köszönhetően ezek a szövegek többnyire fennmaradtak. Ha terjedelmi okokból nem is tudtuk ezt a bőséges levélírói termést gyűjteményünkbe hiánytalanul felvenni, mégis igyekeztünk minél nagyobb helyet biztosítani neki (a wartburgi leveleknek mintegy 10 százalékat hagytuk el, csupán az ismétlések elkerülése végett, de a több mint száz fennmaradt coburgi levélnek terjedelmi okokból mintegy kétharmadát kellett kiejtenünk a rostán).

Egy-egy témának is az átlagosnál nagyobb hangsúlyt szántunk, így a wartburgi tar-

⁴⁹ WA.B 2: 578 (521. sz.; 1522. július 15.) = WA 10/II: 222. Lásd LVM 2. köt.

tózkodás előtti években az Erasmushoz való viszonyulás áll a középpontban, míg a Wartburg utáni években a házasság kérdése. Többnyire mellőztük a többszerzős teológiai szakvéleményeket és ajánlóleveleket (kivéve: 1478, 1512+, 3540, 3915+), nyomtatásra szánt ajánlásokat és előszavakat (kivéve: 1891+, 2076+, 3286+), valamint azokat a szövegeket, melyekben a levélműfaj formai jegyei (megszólítás, üdvözet, keltezés) csak kevésbé érvényesülnek (kivéve: 104+, 114+, 239+, 453+, 4299).

A teljességre csupán két címzett esetében törekedtünk: közöljük a rendfőnökének, Johannes (von) Staupitznak (kilenc levél + egy ajánlás) és a feleségének, Katharina von Borának (huszonegy levél) mint a Lutherhez egy-egy időszakban legközelebb álló személyeknek szóló összes levelet, ugyanígy teszünk a reformátor apjához és fiához, az idősebb és az ifjabb Hans Lutherhez intézett néhány levéllel (kettő, illetve három levél). Luther két másik bizalmas barátja, Georg Spalatin és Philipp Melanchthon esetében a levelek tömege nem tett lehetővé hasonló eljárást, hisz a Spalatinhoz intézett több száz levél eleve megtöltötte volna ezt a kötetet,⁵⁰ míg Melanchthonhoz is nyolcvannégy terjedelmes levél szól.

A feleségéhez szóló levelek többsége tartós távollétekre esik, a coburgi hónapokra (1582, 1682, 1683, 1713, 1725), egy 1540-es weimari utazásra (3509, 3511, 3512, 3519) és Luther utolsó heteire Eislebenben (4191, 4195, 4199, 4201, 4203, 4207). Már a megszólítások tréfás és változatos volta megadja az alaphangot, például: „Az én kedves, barátságos gazdasszonyomnak, Luther Katharina von Borájának, prédikátorának, serfőzőjének, kertészének, és ami még lehet.” (4139) Bár Lutherné válaszevelei mind elvesztek, ebből az egyoldalú közlésből is kibomlik az a sokoldalú, bizalmas, élénk kapcsolat, amely a házastársakat összekötötte. A fennmaradt levelek sok darabja, köztük elsősorban a közeli bizalmasokhoz szólók a reformátor dialogikus lényének hű tanúi, aki olyan közvetlenül fordult Istenhez, mint családtagjaihoz, és olyan komolyan vette rá bízott embertársait, mintha a Mindenhatóval lenne dolga.

A reformátorok levélstílusának magyarországi fogadtatása

*„Megérkezett hozzánk a nagytudományú Szegedi Jakab,
akit Nagyságod küldött ide, hogy itt – mint maga állítja –
az igaz teológiát tanulja.” (3263)*

A magyarországi források felé fordulva megdöbbentő élmény, milyen egyöntetűen vannak jelen ezekben is a reformatori levélformulák. A teljes névsor rögzítése helyett elég röviden utalni rá, hogy a levélírók között találjuk szinte az összes kanonizált hazai

⁵⁰ Részben annak köszönhetően, hogy Luther Spalatinon keresztül tartotta a kapcsolatot fejedelmével, Bölcs Friggyessel, a Luther–Spalatin-levelezés teszi ki a weimari összkiadásnak mintegy egyötödét!

reformátort: Dévait, Batizit, Honterust, Stöckelt, Sztárait, Huszár Gált, a humanista Henckelt és Kreslinget, a radikálisként elhíresült Egri Lukácsot, Andreas Cremniciust és Georg Leudischitet.⁵¹ A formula ismertsége és elterjedése szempontjából fontos körülmény, hogy használata nem korlátozódik a magánlevelezésre, hanem nyomtatványban is előfordul: Dévai 1537-es *Disputatiójában*, Honterus 1543-as *Reformatiójában* és Ozorai Imre magyar nyelvű Róma-kritikus művének ajánlásában (1550-ban). A levélírók köréhez hasonlóan a címzettek köre is fontos (hiszen az üdvözet egyik funkciója éppen az elvbarátok összekötése), így az sem érdektelen, ha valaki (talán épp a mostoha szöveg-hagyományozás folytán) csak címzettként hozható kapcsolatba lutheri formulákkal.

Az apostoli üdvözet használata meglepően jó indikátornak bizonyul, a határesetekben érzékenyen jelzi vissza a szakirodalomban hosszas vita után kialakult álláspontokat: Sylvester János például teljesen hiányzik a listáról, egyetlen fennmaradt levelében sem használ lutheri formulákat. Johannes Henckel és Mária királyné viszont csak egyszer, s jellemzően azokban az években folyamodnak hozzájuk, amikor átmenetileg közelednek az evangéliumi mozgalomhoz.

A legmeghökkenőbb tapasztalat természetesen a bányavárosi felkelés irataival kapcsolatos: öt levélíró használ itt vitathatatlanul lutheri, illetve azokra emlékeztető bevezető és záró üdvözeteket, köztük egy feltehetőleg hazai illetőségű laikus is, Benedikt Lang, döntő érvet szolgáltatva abban a vitában, hogy volt-e szerepe a reformáció eszméinek a bányavárosi felkelésben, illetve, hogy lehetett-e számottevő hatása Magyarországon a reformációnak a Mohács előtti időszakban. De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az apostoli üdvözet használata nem korlátozódik a felkelőkre és a velük kapcsolatban álló papokra, hisz a bányavárosi követek (valószínűleg a patrícusi rétegből) már a felkelés leverése után, 1526 nyarán ugyanezekkel a szavakkal kezdik Budáról Besztercebányára küldött jelentésüket: *Gnade unnd fride in Christo Jesu beivor*.⁵²

Ennél nehezebb kérdés a Brandenburgi György és Mária királyné által ugyanezekben az években használt formulák problémája. Az 1526. október 24-én és 1527. január 26-án kelt leveleket, amelyekben mind a bevezető, mind a záró üdvözet valamilyen változata előfordul, s tartalmuk is vallási kérdések körül forog, bizvást soroljuk a Luther-recepció körébe. A záró üdvözetet viszont ugyanezek a levélírók különböző formákban a megelőző években is alkalmazzák, egy változatának a legkorábbi előfordulása adatainkban 1522. július 17-én Györgynek öccséhez, Alberthez intézett levelében, ami elgondolkodtatóan korai dátum (bár még a lutheri frappáns megfogalmazás nélkül). Az a magyarázat erre a leletre, hogy a német magánlevelezésnek egy reformáció előtti, szűk körben (azonos rangúak, rokonok közt) használt formulájával van dolgunk, egymásnak és önmaguknak

⁵¹ CSEPREGI 2011a.

⁵² CSEPREGI 2007.

Isten kegyelmébe való ajánlása, mely egyik közvetlen előzménye lehetett a tömör *hiemit Gott befohlen* állandósult kifejezésnek.

Benczédi Székely István zsoltárkönyvének 1548-as krakkói kiadásában az ajánló sorok (fennmaradt forrásaink tanúsága szerint első ízben) magyarul is felcsendítik a Luther által népszerűsített bevezető áldást: „Istennek kedvet és békességit”.⁵³

Az *Egyháztörténelmi emlékek* öt kötetét átnézve egyetlen kiugró kivételre sem akadtam, azaz olyan levélíróra, akit egyöntetűen, megalapozottan reformátorként tartanak számon, s mellőzi az apostoli üdvözetet, vagy aki annak ellenére él vele, hogy egyértelműen az óhitűek táborába tartozik. Természetesen ezeknek az indikátoroknak, markereknek is megvannak a korlátaik. Például elsősorban a német levelekben találni őket, s csak kisebbséget a latinokban, továbbá a hagyományozás esetlegességeit sem szabad szem elől téveszteni. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy Dévai kátéjának 1538-as, fenn nem maradt első kiadása is ugyanazokkal a bevezető és záró apostoli üdvözetekkel köszöntötte az olvasót, melyeket a változatlan utánnyomásnak tekintett második kiadás ajánlásában olvashatunk: „az w(e) att’a fiainac Isteni keduet és békeséget kíván... Istennek kedue és irgalmassága leg’en veletec, amen.”⁵⁴

Az összefüggés Luther levélírói gyakorlata és Dévainak, Benczédinek, Szenterszébetinek és Gyulainak a magyar nyelvű nyomtatott ajánlásai között egyértelműnek vehető. A magyarországi tanítványok Luther mintájára élnek az apostoli üdvözetrel. Az időbeli távolság miatt ennél nehezebben megválaszolható kérdés az, hogy vajon a *hiemit Gott befohlen* formula szóval-e meg magyarul Balassi Bálint *Valedicit patriae* című versében:

„Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,
Régi vitézséghez dolgotokat veti,
Istennek ajánlva légyetek immár ti!”

⁵³ ZVARA 69; RMNy 74. sz. Valamivel később Ozorai Imre vitairatának 1550 körüli krakkói második kiadásában Szenterszébeti Márton kolozsvári lelkipásztor ajánló sorai így szólnak: „minden hiw keresztiennek Istenben keg’elmet és bikességöth”. HOLL 159–160; RMNy 88B sz.; továbbá ezzel szinte egyidejűleg Gyulai Istvánnak Sirah könyvéhez írt előszavában olvashatjuk (Kolozsvár 1551): „istenbeli szeretetet és kegyelmességet... a mi egyetlen egy Urunk Krisztus Jézus által.” ZVARA 101; RMNy 92. sz. Szenterszébeti és Gyulai egymásnak közvetlen munkatársai voltak Kolozsvárott!

⁵⁴ RMNy 78. sz.

Magyarországi hatástörténet

*„Ugyanez történt a magyarországi Budán
egy Georg nevű könyvárussal, akit maga köré
feltornyozott könyveivel együtt égettek meg,
igen bátran szenvedett az Úrért.” (793)*

Mint a sorozat többi kötetében, itt is törekedtünk minden magyarországi és magyar nyelvű vonatkozás érvényesítésére, válogatásunkba tehát bekerült minden magyarországi címzetthez szóló, magyarországi személy érdekében írt vagy ma Magyarországon őrzött Luther-levél, ugyancsak felvettünk minden magyarul korábban már megjelent darabot, akkor is, ha ezek a fenti szelekciós szempontokba ütköztek (műfaji jegyek hiánya, többes szerzőség, nyomtatott előszó stb.), hiszen a magyarul olvasható Luther-levelezés tekintetében a teljesség volt a célunk. Ugyanakkor természetesen nem volt hely közölni minden olyan írást, melyben szűkszavúan a török magyarországi előrenyomulásáról esett szó, hiszen ezek a hírek egy negyedszázadon keresztül (1521–1545) folyamatosan előfordulnak.

Az egykor Magyarországra küldött Luther-levelek egyikének sem maradt fenn eredeti példánya. A bártfai, kisselmeci, nagyszebeni és brassói levéltárakban őrzöttek elpusztultak, és különös szerencse, hogy az utóbbiról még fényképmásolat készülhetett (3990). Akkor vagyunk a legkedvezőbb helyzetben, ha a kéziratos másolatok mellett ezeknek a leveleknek a szövegét 16. századi nyomtatványok is megőrizték, melyek még biztosan az eredeti levél alapján jelentek meg. Így olvasható a Matthias Ramsernek címzett levél (3910) az *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totivs Barczensis prouinciae* című, Brassóban 1563-ban megjelent füzetecskében (RMNy 190. sz.), továbbá két felvidéki címzettnek szóló levél (3246, 3984) a *Hypomnéma* című, Bártfán 1599-ben megjelent könyvben (RMNy 854. sz.).

A ma hazánkban található két saját kezű Luther-levélnek kalandos az útja és sajnos nincs tartalmi magyarországi vonatkozása. Az osztrák Dorothea Jörgerhez intézett levél eredeti példányát (3155) a címzett leszármazottja, a már katolikus Johann Franz Anton Jörger von Tollet gróf, lovassági altábornagy, budai katonai parancsnok ajándékozta Sopron evangélikus városának abból az alkalomból, hogy ezredével huzamosan ott tartózkodott (ez most a Soproni Levéltár kincse). A reformátor utolsó, saját kezű végrendeletét (3699) pedig Jankovich Miklós műgyűjtő vásárolta meg 1804-ben egy árverésen, hogy aztán 1815-ben a magyarországi evangélikusoknak ajándékozza.⁵⁵ Ez az értékes dokumentum ma is a Magyarországi Evangélikus Egyház féltett „ereklyéje”.

Igyekeztünk minden levél esetében a teljes szöveget közölni, de olykor kihagytuk

⁵⁵ Luther végrendelete 37–41.

a mellékelt dokumentumokat, szakvéleményeket, aktákat, amennyiben tartalmilag nem járultak hozzá a levél értelmezéséhez. Több más megjelent levélválogatással – a Masznyik-féle kiadással (LM) vagy Virág Jenő szöveggyűjteményével – ellentétben nem hagytuk el helytakarékosságból a megszólításokat, üdvözléseket, keltezéseket, aláírásokat, nemcsak abból a meggondolásból, hogy ezek a műfaj meghatározó formai jegyei, hanem azon fent említett tapasztalatunktól is vezetve, hogy ezek a sokszor egyöntetűen ismétlődő elemek mégis jelentős üzenetet, mondanivalót hordoznak. Hiányuk minden esetben a szöveghagyomány csonka voltára utal (csak másolatból, későbbi nyomtatványból ismert levelek esetén).

A 7. kötet anyagának mintegy a harmada volt már eddig is hozzáférhető magyar fordításban. Igyekeztünk kötetünk tartalmának teljes magyar nyelvű hatástörténetét feltérképezni, minden korábbi, akár részleges, folyóiratokban napvilágot látott magyarítást kézbe venni, illetve a leveleket felhasználó hazai szakirodalmat hiánytalanul feltárni. Összesítve állítható, hogy egyetlenegy korábbi fordítás vagy fordításrészlet sem maradt, amely valamilyen – akár egy találó kifejezés erejéig – ne gazdagította volna a mostani gyűjteményes kiadást, de megfordítva is igaz: egyetlen felhasznált fordítás sem került be változatlanul – és itt nem csupán elavult nyelvi fordulatok felfrissítésére vagy elkerülhetetlen szerkesztői beavatkozásokra kell gondolni, hanem tárgyi, tartalmi javításokra, kiegészítésekre is. A Masznyik- és a Virág-kiadás olykor csak fontos levélrészleteket hozott vagy kihagyott egy-egy sajtócédulaszerű bekezdést (rövid aktuális kérések, üzenetek, melyek tartalma vagy címzettje nehezen állapítható meg), ezeket a hiányokat itt a teljesség kedvéért pótoltuk.

Itt emlékezünk meg arról a tíz fordítóról, akik Luther leveleinek fordításában előttünk jártak: id. Fabiny Tibor (1924–2007), Hamvas Béla (1897–1968), Márton Jenő (1862–?), Masznyik Endre (1857–1927), Pálffy Miklós (1911–1972), Paulik János (1866–1939), Pröhle Károly (1911–2005), Rajter János (1870–1955), Stromp László (1860–1907) és Virág Jenő (1905–1981).

A kötet szerkezete és apparátusa

A Luther-leveleket időrendben tartalmazza kötetünk, melyhez természetes sorvezetőül szolgál a weimari kritikai kiadás (WA.B) folyamatos sorszámozása (az itt nem sorszámozott néhány szöveget az időrendbe besorolt, +-szal ellátott jelzés vezeti be). A Luther-szövegeket az azokban való eligazodást segítő vagy éppen további tájékozódásra ösztönző apparátus zárja, a rövidítés- és irodalomjegyzék, továbbá a mutatók. A rövidítésjegyzék elsősorban a szövegkiadásokat és a kézikönyveket, míg az irodalomjegyzék a szakirodalmat tárja föl.

Kötetünket a címzettek rövid életrajzainak összeállítása, bibliai helyek mutatója, annotált személynévmutató, továbbá helynév- és hierarchikusan felépített tárgymu-

tató zárja. A bibliai könyvek rövidítését, valamint a bibliai tulajdonneveket a Magyar Bibliatanács 1990-es (a Vizsolyi Biblia 400. évfordulójára kiadott) bibliafordítása szerint használjuk. Az annotált személynévmutató (zömmel ókori, középkori szerzők és Luther kortársai esetében) tömör életrajzi adatokat is tartalmaz (a címzettek életrajza ennél lényegesen részletesebb).

A levelek felzetében megadjuk a WA kötet-, oldal- és sorszámát, az esetleg már megjelent magyar fordítás adatait, a fordító személyét. Az eredeti szöveg lelőhelyét ezenkívül még két elterjedt és megbízható kiadás, a BoA és az MBW sorszámaival jelezzük, ha megtalálható bennük. Ha a levél önálló műként vagy mű részleteként is megjelent, akkor Kurt Aland segédkönyvének (HLSt) sorszámát is feltüntetjük. Luther műveinek helyeit mindenütt a WA kötet- és oldalszáma segítségével adjuk meg. Ezt az eljárást támogatandó az itt kiadott magyar fordításokat is elláttuk a WA folyamatos oldalszámaival. A tárgyi magyarázatokban az LVM-be felvenni szánt Luther-művekre a *Rövid cím* és a tervezett kötetszám (pl. LVM 6. köt.) segítségével előremutatóan is hivatkozunk, a megjelent művek esetében természetesen már az aktuális oldalszám szerint.

Mivel a Biblia ma használatos versbeosztása Luther kora után rögzült, és Luther eredeti szövegében többnyire csak fejezetekre való hivatkozásokat találni, ezért a bibliai versekre való utalások kivétel nélkül mind a kiadótól származnak. A modern versszámozással kiegészített bibliai helyeket a szövegbe ékelődő kerek zárójelek tartalmazzák. Ha a bibliai hely megadása nem része Luther eredeti szövegének, a hivatkozást akkor is ennek a körülménynek külön említése nélkül szúrjuk be. Luther biblikus nyelvén lehetetlen elkülöníteni a tudatos allúziókat a Biblia stílusának spontán követésétől. Minden felismert és fontosnak vélt utalást igyekeztünk jelezni, de biztosan bőséggel maradtak még a szövegben hasonló helyek jelzetlenül.

Minden más idézet azonosítása a lábjegyzetekben történik, lehetőség szerint a rendelkezésre álló magyar műfordítások felhasználásával. A lábjegyzetek tartalmazzák a szöveg megértéséhez feltétlenül szükséges, takarékos tárgyi magyarázatokat is (említett személyek, helyek, művek azonosítása, a Luther-korpuszon belüli keresztthivatkozások). Ismétlődő esetekben ugyanaz a magyarázat egy másik levélnél újra megjelenhet. A keresztutalások esetében különös gondot fordítottunk arra, hogy megteremtsük az LVM többi kötetével (mind a megjelenttel, mind az előkészületben levőkkel) a kapcsolatot, és rávilágítsunk az életmű időrendi és tartalmi összefüggéseire.

A lábjegyzetekben és az életrajzi adatokban előszeretettel hivatkozunk azokra a rangos külföldi kézikönyvekre és adattárakra, amelyek a világhálón is könnyen elérhetőek, így a hazai szűkös könyvtári viszonyok között is kényelmesek használhatóak. 16. századi művek esetén azok modern kiadása helyett ezért többnyire VD 16. számot adtunk meg, hiszen ez a korpusz (a német nyelvterület 16. századi nyomtatványai) jelenleg is elérhető, többnyire ingyenes digitális példányokban, sőt 2015-ig a teljes anyag közzété-

Levelek

telét ígéri. Ugyanilyen meggondolásból szerepelnek mindenütt az MBW sorszárok is, hiszen a Melanchthon-levelezés regesztái már ma is online hozzáférhetőek, s idővel a levélszövegek is részévé válnak az adatbázisnak. Az életrajzi lexikonok terén hasonló a helyzet a BBKL és az ADB-NDB köteteivel.

Bár a levelek teljes szövegét igyekszünk közölni, terjedelmi okokból ritkán mégis kihagyásokra, rövidítésekre kényszerültünk, ezekre szögletes zárójel [...] és magyarázó lábjegyzet hívja föl a figyelmet (pl. 30, 1674). Kézírtos szövegahagyományánál ugyancsak szögletes zárójel [...] jelzi az eredeti szöveg csonkulásait (pl. 1056, 3519). Elkerülhetetlen kiadói kiegészítések, feliratok, értelmező magyarázatok, nem egyértelműen feloldható rövidítések szintén szögletes [] zárójelben állnak.

Csepregi Zoltán

Első kiadás

[Caspar Cruciger (Hg.):] Etliche Trostschriffen vnd predigten / fur die so in tods vnd ander not vnd anfechtung sind. Doct. Mar. Luth. Wittenberg: Lufft, Hans, 1544/1545. VD 16. L 3463.

Eredeti nyelvű kiadások

WA.B 1–12; BoA 6.

Idegen nyelvű irodalom

A Luther-levelezésre vonatkozó alapvető idegen nyelvű irodalom felsorolása a kötet végén a szakirodalom jegyzékében található, ezért itt csak a legfontosabb, önálló kötetként megjelent kiadványokra történik utalás:

LD 10; LW 48–50; BE 6; JUNG HANS 1983; MENNEKE-HAUSTEIN 1989; ARNOLD 1996; EBELING 1997a; LEROUX 2007; BEUTEL 2011.

Magyar nyelvű irodalom

A Luther-levelezésre vonatkozó – lehetőség szerint teljes – magyar nyelvű irodalom felsorolása a kötet végén a szakirodalom jegyzékében található, ezért itt csak a legfontosabb, önálló kötetként megjelent kiadványokra történik utalás:

SÓLYOM 1933 [1996]; FRIEDENTHAL 1973 [1996]; *Luther végrendelete* [1982]; FABINY 1984; EBELING 1997b; KOCH 1999; *Zsidómisszió* [2004]; GRITSCH 2006; *Ágostai hitvallás* [2008]; KORÁNYI 2009; GRESCHAT 2011; JUNG 2012; CSEPREGI 2013.